

جلوه‌های آیین در افسانه با تأکید بر افسانه‌های جنوب

ناهید جهازی^۱

چکیده

آیین، تکرار و بازنمایش جریان رویداد و کنش واکنشی است که معنای ویژه‌ای یافته‌است. آیین‌ها در زندگی انسان پر تعداد و دارای ساختار هستند. افسانه نیز بخشی از ادبیات شفاهی و میراث فرهنگی است که مفاهیم معنوی، اخلاقی، اجتماعی و سایر مضامین را نشان می‌دهد.

در این مقاله، شباهت‌های میان آیین و افسانه آمده است. این شباهت‌ها شامل کاهش بلایا، معرفت‌شناسی، حل مشکل و مبنای مشترک اقتصادی، نیاز به امنیت، کاربرد اندک گفتگو، تأکید بر جنبه‌های دیداری، آرامش روانی و نمادین بودن و... هستند. انواع فرضیه‌ها در خصوص وجود آیین در افسانه‌ها و انواع مضمون‌های آیین در افسانه‌ها از موضوعاتی است که جلوه‌های آیین در افسانه‌ها را نشان می‌دهد.

برای مطالعه موردی، انواع آیین در افسانه‌های جنوب مطرح شده است. آیین‌های دین و پرستش، کشت و برزگری، نزول به زمین، رازگشایی، رفتن در پوست گاو و آیین شب‌زنده‌داری، از جمله موضوع‌هایی است که در این مقاله به آنها پرداخته شده است. آشنایی با ویژگی‌ها و مضامین افسانه‌ها به درک ژرف از ادبیات شفاهی منجر می‌شود. این درک به بازتولید مؤثر افسانه‌ها و قصه‌ها و نمایش مطلوب آنها می‌انجامد. برای تولید برنامه‌های ژرف و مخاطب‌پسند لازم است تا دست‌اندرکاران تولید، درک عمیقی از مفاهیم و موضوعات کسب نمایند.

کلیدواژه‌ها: آیین، افسانه، موتیف (مضمون)، جنوب، فرضیه

مقدمه

کشور باستانی ایران آیین‌های بسیاری را در خود جای داده است. آیین‌هایی چون چهارشنبه‌سوری، فال کوزه، فالگوش ایستادن، حاجی فیروز، میرنوروزی، کوسه‌برنشین، هفت‌سین، شال‌اندازی، آتش نذری، جشن‌ها و پایکوبی‌های گروهی، آیین‌های باران‌خواهی، بند آمدن باران، کوسه‌گردی و برفی‌کردن که امروز هم بقایای آنها را می‌بینیم.

گاهی بازمانده این آیین‌ها و آداب و رسوم کهن به صورت افسانه نقل می‌شود. شمار زیادی از داستان‌ها که آنها را روایاتی تاریخی فرض می‌کنیم، در واقع چیزی جز جلوه‌هایی از رسوم فراموش شده نیستند. موضوع داستان‌ها و افسانه‌ها از زندگی گرفته می‌شوند مانند چگونگی زیست، میزان حاصلخیزی خاک، خطر وقوع بلایا و مصایب طبیعی مانند سیل، خشکسالی، حریق، مد و بالا آمدن آب دریا یا آب‌خیز و همچنین اوضاع اجتماعی جامعه. هیچ یک از این مسائل، زاده تخیل نیستند، بلکه واقعیاتی هستند که از زندگی پیرامون ما گرفته شده‌اند.

«در واقع آنکه آیینی برپا می‌دارد، در زمان و مکانی برتر از زمان و مکان دنیوی جای می‌گیرد، همچنان که هر کس از الگویی اساطیری تقلید می‌کند یا به نحو آیینی به نقل اسطوره‌ای گوش فرامی‌دهد (یعنی در آن شرکت می‌جوید، از آن بهره‌مند می‌شود) از علایق دنیوی رها می‌شود و زمان کبیر را بازمی‌یابد.» (ستاری، ۱۳۷۶: ۲۲۲)

آیین، اولین وسیله برای بیان جهان‌بینی انسان است. آیین، صورت نوشتاری ندارد و تنها بر اثر تکرار و تداوم، به شکل مناسک و سینه‌به‌سینه در بین مردم پذیرفته شده و شکل گرفته است. در افسانه‌های جنوب نیز با این آیین‌ها مواجه هستیم. هرچند آیین‌ها در افسانه‌ها به صورت تلویحی می‌آیند و به طور مشخص به آنها اشاره نمی‌شود.

تعریف آیین

شعائر^۱، در معنای خاص، قابل مشاهده‌ترین، آشکارترین و برجسته‌ترین اجزا و عناصر اعمال دینی را شامل می‌شوند. در معنای وسیع، شعائر مجموعه قواعدی هستند که در جریان پرستش معمول می‌شوند.

مناسک، مجموعه‌ای از اعمال تکرارپذیر و رمزگذاری شده هستند که برای دستیابی به اهداف مشخص به‌جا آورده می‌شوند. مناسک به صورت کلامی و نمادین به‌اجرا درمی‌آیند. مردمی که مناسک را به‌جا می‌آورند، به قدرت نیروهای ماورایی باور دارند و سعی می‌کنند با انجام اعمال آیینی با آن رابطه برقرار کنند. بسیاری از مناسک متفاوت، دارای اعمالی یکسان و مشابه هستند، مانند آیین‌های باران‌خواهی یا بند آمدن باران، باروری و طلب برکت برای محصول.

دکتر ناظرزاده کرمانی (۱۳۸۳) آیین را تکرار و بازنمایش جریان رویداد و کنش واکنشی می‌داند که معنای ویژه‌ای یافته است. از خواندن سرود ملی تا خطبه عقد یا راه‌اندازی دسته‌های سوگگانی^۲ و سورگانی^۳. او شمار آیین‌ها را بسیار و همه آنها را دارای ساختار می‌داند. ساختاری کم و بیش قراردادی، کلیشه‌ای، پیش‌بینی‌پذیر و نمایشی. (ناظرزاده کرمانی، ۱۳۸۳: ۲۵۱ - ۲۵۰)

شباهت آیین و افسانه

۱. ریشه‌های معرفت‌شناسانه

براکت چهار دلیل را برای وجود آیین مطرح می‌کند:
۱. آیین می‌تواند یک روش تعلیم‌دهنده باشد و آموزش را از نسلی به نسل دیگر منتقل کند.

1. ritual

۲. به سوگواری‌هایی گفته می‌شود که به صورت کاروانی برگزار می‌شوند مانند عزاداری برای امام حسین علیه السلام.
۳. به جشن‌های شادی‌آوری گفته می‌شوند که به صورت کاروانی برگزار می‌شوند مانند جشن‌های میرنوروزی که در اغلب مناطق ایران اجرا می‌شوند.

۲. آیین شکلی از معرفت است.
۳. آیین می‌تواند حوادث احتمالی آینده را مهار کند.
۴. آیین اغلب برای بزرگداشت نیروهای فوق‌طبیعی یا جنگ به‌کار می‌رود. (براکت، ۱۳۶۳: ۳۲)

۲. کاهش بلایا

در گذشته که مردم دریافت روشنی از عوامل طبیعی نداشتند، آنها را با نیروهای فوق‌طبیعی و جادویی مربوط می‌دانستند و برای حمایت این نیروها شیوه‌هایی به کار می‌بردند که بعد از مدتی آنها را در کاهش بلایا یا مصایب طبیعی مؤثر می‌دیدند. این شیوه‌ها به تدریج به آیین تبدیل شدند. بنابراین، طبق این نظریه، آیین‌ها ریشه در نیازهای انسان برای بهبود زندگی دارند و در واقع، شکلی از رابطه بین انسان و جهانند. همچنان که افسانه‌ها نیز دارای چنین کارکردی هستند.

کارکرد اول و دوم در افسانه‌ها نیز وجود دارد. بسیاری از افسانه‌ها دارای جنبه‌های معرفت‌شناختی هستند و ما از طریق آنها با جهان پیرامون خود و مشکلات، سختی‌ها و پستی و بلندی‌های موجود در زندگی آشنا می‌شویم. در افسانه‌ها، بسیاری از قهرمانانی که با نیروهای شر و گره‌های مختلف مواجه می‌شوند، با یاری گرفتن از درایت و نیروهای فوق‌طبیعی مانند سرنوشت و یاریگرانی که دارای قدرت‌هایی غیرطبیعی هستند، مشکلات را پشت سر می‌گذارند و سرانجام به نیکبختی نایل می‌شوند. در کارکرد دوم از طریق آیین می‌توان به معرفت و شناخت دست یافت، در افسانه‌ها نیز قهرمانان با پشت سر گذاشتن مشکلات و ناهمواری‌ها به شناخت بهتر زندگی دست می‌یابند.

۳. حل مشکل

برگزارکنندگان آیین‌ها در حقیقت، برای مهار حوادثی که ممکن است در آینده روی‌دهند، به این مراسم می‌پردازند، افسانه‌ها نیز راه‌های برخورد با مشکلاتی را که ممکن است کودکان در آینده با آنها مواجه شوند می‌آموزند و با تأثیر بر ناخودآگاه آنان، کودکان را برای زندگی دشوار و پرمسئولیت آینده آماده می‌سازند.

«هر آیین در اصل نوعی رازآموزی است و برگزاری آن برای بهره‌مندی از فیض و برکت خداست.» (تقیان، ۱۳۷۴: ۱۰)

۴. مبنای مشترک اقتصادی

قصه، جزئی از آیین است. قصه‌ها در کنار آیین‌ها قرار دارند و بخشی جدایی‌ناپذیر از آنها هستند. پراپ عقیده دارد که آیین و قصه از مبنای اقتصادی واحدی نشئت گرفته‌اند. افسانه‌ها را باید با اسطوره‌های تمدن‌های باستانی و همچنین اقوام ابتدایی مقایسه کرد.

۵. نیاز به امنیت

دلیل پیدایش افسانه‌ها را نبود امنیت کامل و وجود تخیل تشفی‌بخش می‌دانند. آیین‌ها نیز به دنبال همین موضوع شکل گرفته‌اند. در دوران شکل‌گیری و صورت‌بندی افسانه‌ها و اساطیر، تخیل تشفی‌بخش و جبران‌کننده ضرورت کامل دارد. در این زمان، انواع آداب و مناسک، سحر و جادو خلق شده‌اند. هدف از اجرای مراسم آیینی هر چه باشد، تماشاگر را به نوعی امنیت روانی می‌رساند و به او آرامش فکری و جلای روحی می‌بخشد.

۶. کاربرد اندک گفتگو

«در مراسم آیینی، گفتگو چندان کاربردی ندارد. مراسم آیینی بیشتر به صورت روایت‌های اسطوره‌ای و کهنی هستند که به زبان شعر و موسیقی و حرکت اکتفا می‌کنند.» (بهبهانی، ۱۳۸۶: ۲۱۰)

گفتگو در مراسم آیینی بیشتر صورت وردخوانی یا شعر و آواز دارد. قصه‌ها نیز بر روایت و توصیف بنا شده‌اند و گفتگو در آنها کاربرد چندان ندارد.

۷. تأکید بر جنبه‌های دیداری

در مراسم و نمایش‌های آیینی، جنبه‌های دیداری اهمیت زیادی دارد و تلاش می‌شود تا از عناصر چشم‌نواز و زیبا استفاده شود. در قصه‌ها نیز به توصیف ماجراها و حوادث بهاداده می‌شود.

آیین‌ها و مراسم آیینی را می‌توان نوعی نمایش غیرواقعی دانست که هیچ‌گونه شباهتی به زندگی روزمره ندارند و از همان ابتدا، ما را به دنیای قدسی و آسمانی راهنمایی می‌کنند. قصه‌ها نیز از ابتدا بیان می‌کنند که ما با فضایی غیرواقعی و تخیلی روبه‌رو هستیم و ماجراها و شخصیت‌ها؛ غیرواقعی، افسانه‌ای و فانتزی هستند.

۸. آرامش روانی

هدف نهایی در آیین‌ها و مراسم آیینی، تخلیه و تزکیه روانی است که به ما آرامش فکری می‌بخشد. قصه‌ها نیز دارای چنین ویژگی‌هایی هستند. شنونده قصه با گوش سپردن به قصه به آرامش روحی می‌رسد.

۹. وجه نمادین

مهم‌ترین ویژگی مراسم آیینی، وجه نمادین آنهاست. مراسم آیینی از هر ریشه‌ای که باشند، از ژست و حرکت سود می‌برند. حرکت و کلام دو عنصر مهم آیین‌ها هستند و همواره اولی بر دومی تقدم دارد. در افسانه‌ها نیز حرکت بر کلام (دیالوگ) مقدم است.

۱۰. سرگرم کردن و ترویج عدالت

«هدف قصه‌ها به ظاهر، خلق قهرمان و ایجاد کشش، بیدار کردن حس کنجکاوی و سرگرم کردن خواننده یا شنونده و لذت بخشیدن و مشغول کردن او است. اما در حقیقت درونمایه و زیربنای فکری و اجتماعی قصه‌ها ترویج و اشاعه اصول انسانی، برادری، برابری و عدالت اجتماعی است.» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۵۸)

این درونمایه در آیین نیز وجود دارد. یک وجه آیین، سرگرمی و ایجاد هیجان در زندگی روزمره و عادی مردم است، اما وجه مهم‌تر و پررنگ‌تر آن، ایجاد برادری و برابری بین مردم شرکت‌کننده در مراسم است.

۱۱. وجود نهادهای اجتماعی

ریشه‌های بسیاری از قصه‌ها را باید در آیین‌های اجتماعی گذشته جستجو کرد. برای مثال، به ازدواج و زناشویی در قصه‌ها اشاره شده است. قهرمان قصه در جستجوی همسر از شهر و دیار خود بیرون می‌رود و در میان شهر و مردم خود به دنبال همسر نمی‌گردد. این شیوه رفتار ممکن است بازتاب رسم برون‌همسری یا ممنوع بودن اختیار همسر از میان خویشان و مردم خود باشد.

۱۲. شباهت شخصیت‌پردازی

«شخصیت‌های موجود در مراسم آیینی، تیپ‌گونه هستند. از افسانه ایزیس و اوزیریس گرفته تا برخی نمایش‌های ایرانی. تقسیم‌بندی شخصیت‌ها بر مبنای وابستگی آنها به جهان اهورایی (خیر) یا اهریمنی (شر) است. آنها بازتاب جنگ ابدی خیر و شر و در حقیقت نماد آنند. بنابراین تحوّل و دگرگونی در نزد آنان وجود ندارد.» (بهبهانی، ۱۳۸۶: ۲۱۰)

شخصیت‌های افسانه‌ها به طور معمول، قراردادی و کلیشه‌ای هستند و خصوصیتی ثابت و ایستا دارند. قصه به دنیای ذهنی یا درونی و به تفکرات و ایده‌آل‌های آنان کاری ندارد. فضا و محیطی که در آن حوادثی برای آدم‌های قصه رخ می‌دهد، توصیف نمی‌شود. این شخصیت‌های قالبی، هیچ تشخیصی از خود ندارند؛ ظاهرشان آشنا و گفته‌هایشان قابل پیش‌بینی است. (خدیش، ۱۳۸۷: ۲۲)

در افسانه‌ها، شخصیت‌ها را نمی‌توان از نحوه گفتگو و سخن‌گفتنشان، از همدیگر تشخیص داد. زنان مانند مردان صحبت می‌کنند و کودکان مانند بزرگسالان. تنها اختلافشان طرز سلوک یا رفتار بی‌باکانه و حاضر جوابی آنهاست.

دلایل اجرای آیین

۱. رفع بلا یا

مردم زمان ما هنوز هم با روح، آل، غول، جن، پری، دیو و موجودات افسانه‌ای درگیرند. این عناصر در کنار انسان‌ها زندگی می‌کنند و ذهن انسان را آزار می‌دهند. زیرا آنان از نظر انسان‌ها، دارای قدرتی هستند که قادرند روح و جسم انسان‌ها را به بند کشند. انسان گرفتار بر اساس سنت و آیین و با شرکت در مراسم خاص، اهدای قربانی و توسل به نذر و نیاز و دعا سعی می‌کند خود را از بند رها کند.

۲. منافع اقتصادی

آیین‌ها و اسطوره‌ها تابع منافع اقتصادی هستند. برای مثال، آیین طلب باران، معلول نیاز به بارش باران و غلبه و تأثیرگذاری بر طبیعت است.

انواع فرضیه وجود آیین در افسانه‌ها

مهم‌ترین فرضیه‌هایی که در زمینه وجود آیین در قصه‌ها وجود دارند عبارت‌اند از:

۱. فرضیه آیین‌گرایی: لوفلر دلاشوا در «زبان رمزی قصه‌های پریوار» می‌گوید: قصه‌ها، خاطره و یادگاری از برگزارکنندگان مراسم و مناسک در آیین‌های مردمی هستند که امروزه کمابیش فراموش شده‌اند. برای مثال در کشورهای غربی، قصه پریان شرح پادافره رفتار نیک یا بد میرندگان با پریان پشتیبان کانون خانواده در مراسم اول ماه ژانویه است. (دلاشوا، ۱۳۶۶: ۷) دلاشوا همچنین می‌گوید که بسیاری از افسانه‌ها از اسطوره کشت و برزگری الهام پذیرفته‌اند.

۲. آیین عبادت: در سرزمین‌هایی که آیین‌های عبادت زمین از مهم‌ترین آیین‌ها به‌شمار می‌رود، مردم، مردگان خویش را به خاک می‌سپردند. این مراسم با پدیده جوانه زدن رابطه دارد. اقوام کشاورز، با دیدن جوانه زدن دانه و بذری که در زمین کاشته بودند، به امید رویش دوباره فرد مرده، مردگان‌شان را در زمین دفن می‌کردند.

۳. آیین‌های تشرّف و تدفین: پراپ تصوّر می‌کند که قصّه پریان بازگوکننده واقعیت است و از برخی شعائر دینی و اجتماعی نشئت گرفته است. پراپ، کلّ قصّه پریان را با آیین‌های تشرّف و تدفین می‌سنجد و به این نتیجه می‌رسد که کلّ قصّه پریان، کلّ این شعائر و آیین‌ها را منعکس می‌کند. ناپدید شدن آیین تشرّف، همگام با ناپدید شدن، شکار کردن و صید به عنوان منبع یگانه و عمده معیشت وقوع پیدا کرد. از این نقطه به بعد، طرح قصّه تحوّل پذیرفت و به عنوان یک هسته جزئیات تازه‌ای از واقعیّات بعدی را جذب کرد. (پراپ، ۱۳۷۱: ۲۱۸)

به تدریج وقتی آیین‌ها سستی گرفتند و قصّه‌ها از تقدّس افتادند، متون آنها به صورت قصّه‌های پریان درآمد.

۴. آیین قربانی: جورج فریزر^۱ (۱۸۵۴-۱۹۴۱) در جلد‌های دوازده‌گانه اثر عظیم خود «شاخه زرین» اظهار می‌دارد که همه اسطوره‌ها و فولکلورها از مراسم و آیین‌های قربانی برای باروری و حاصلخیزی نشئت گرفته‌اند. با از میان رفتن رسم قربانی کردن اسطوره‌ها راه جدایی در پیش گرفتند و آیین‌های مربوط به قربانی هم کوچک شدند و به صورت آداب خرمن‌برداری درآمدند.

۵. فرضیه هند و اروپایی: این فرضیه را نخستین بار برادران گریم آلمانی مطرح کردند. بنا بر این فرضیه، قصّه‌ها از اساطیر آریایی زاده شده‌اند.

انواع مضمون آیین در افسانه

معنای موتیف در قصّه با معنای آیین که در زندگی ما جاری است، برابر است. اما قصّه‌ها را باید با آیین‌ها و آداب و رسوم مقایسه کرد تا معلوم شود که کدام یک از موتیف‌ها به کدام یک از آیین‌ها و آداب و رسوم مربوط می‌شود و ارتباط آنها با همدیگر چیست. گاهی بنیاد و شالوده اصلی آیین چنان در ابهام فرورفته که نیازمند پژوهشی مستقل است.

---

1. George Frazer

برای مثال، در قصه‌ای قهرمان زنده در پوست می‌رود ولی در آیین، این جسد و جنازه است که در پوست دوخته می‌شود. در این آیین، رفتن در پوست حیوان به شخص متوفی این امکان را می‌دهد که به سرزمین مردگان برسد اما در قصه‌های پریان، همین عمل قهرمان قصه را توانا می‌سازد تا به سرزمینی دوردست برود.

۱. مضمون دین و پرستش

یکی از مهم‌ترین مضامین آیین که در قصه وجود دارد، مضمون دین و پرستش است. در واقع دین و آیین پرستش را می‌توان از زمره نهادهای اجتماعی دانست، همچنان‌که شرایط و اوضاع و احوال اجتماعی در نهادهای آن تجلی پیدا می‌کند، دین هم در برخی از فعالیت‌های آیینی و پرستشی جلوه‌گر می‌شود.

جنبه‌های مذهبی آداب و رسوم اجتماعی، شیوه‌های عبادی، پرستشی و اعتقادی را دربرمی‌گیرد که گاهی جدای از دستورها و مقررات مذهب رسمی است و ممکن است ریشه‌های آن به دوران گذشته برگردد.

نقش و سهم مذهب به صورت مستقیم در قصه چندان نیست، اما هر گاه انسان بی‌واسطه به خداوند رومی‌آورد تا از او کمک بخواهد، در قصه حالت عمیق و خالص مذهبی دیده می‌شود. مهم‌ترین جلوه دین در قصه‌ها، حضور اشخاص مقدس یا اسلامی مانند پیامبر ﷺ، حضرت امام علی علیه السلام و حضرت خضر علیه السلام است.

۲. مضمون کشت و برزگری

در بسیاری از افسانه‌ها، ماجرای دو برادر نقل می‌شود و آن که بهتر است به دست دیگری کشته می‌شود. برادر بهتر برزگر است. این افسانه‌ها از همان اسطوره برزگری الهام پذیرفته‌اند. این مضمون به شیوه‌ای رمزی، پیکار نابرابر و وحشت‌انگیز طبیعت حاصلخیز با بیابان بی‌باروبر را نشان می‌دهد.

۳. اندیشه بقا

در آیین رموز، آنچه مینوی است، به مقولات جمعی و اجتماع وابسته است، به نحوی که از آن جدایی‌ناپذیر است. اما امر دنیایی به مقولات فردی مربوط می‌شود. تخیل فردی دنیوی نمی‌تواند اسباب و وسایل اعجاز‌آمیز را به کار گیرد و کارش به گردآوری واقعیات و امور مربوط به ممکنات عالم مشهود که همیشه باورکردنی‌اند، محدود می‌شود. (دلاشوا، ۱۳۶۶: ۸۹)

۴. مضمون بلاای طبیعی

گرفتگی ماه و خورشید ذهن عامه را وامی‌دارد تا در این جریان، پای دیو و اژدها را که دشمن مهر و ماه هستند، به میان بکشد. عامه مردم در برخی سرزمین‌ها خیال می‌کنند که در این حال اژدها و دیو، گلوی خورشید و ماه را می‌گیرند تا آنها را خفه کنند و بلعند. در اینجا است که به عنوان یک وظیفه به کمک آنها می‌شتابند و با کوبیدن بر طبل و ظروف مسی و به تازگی، تیراندازی با تفنگ باعث رهاندن دیو یا اژدها می‌شوند و خورشید و ماه را نجات می‌دهند. در جنوب، این دیو یا اژدها، به شکل زنی جادویی با موهای سیاه و بلند است که از دریا برمی‌آید و گلوی ماه را می‌گیرد و باعث خفه شدن آن می‌شود.

۵. مضمون دعای طلب باران

کشاورزی و نیاز به تولید کافی، موجب پدید آمدن باورهای جدید و برگزاری مراسم باروری و آداب طلب باران شده است. با گذشت زمان و گسترش یکجانشینی، تمایزات اجتماعی پدیدار می‌شود و با توسعه روابط انسانی، مبادلات آیینی امکان‌پذیر می‌گردد. از ویژگی‌های فرهنگ عامه، پیوندی است که این فرهنگ با زندگی تولیدی جامعه دارد. ادبیات شفاهی به عنوان بخشی از فولکلور محقق را با مسائل معیشتی و اقتصادی مردم رویارو می‌کند. در جوامعی که معیشت آنها مبتنی بر کشاورزی است، ترانه‌ها و قصه‌ها حکایت از این شیوه زندگی دارد و در جوامعی که دامداری مبنای زندگی را تشکیل می‌دهد، آثار دامداری در ادبیات شفاهی منعکس است. هم‌اکنون در میان عشایری که مشغله اصلی و عمده آنها دامپروری است، نقش دام در داد و ستد و برقراری روابط

خانوادگی در تشریفات، عرف، عادات، مناسک و قربانی‌ها و نیز مقام و منزلت دارندگان این دام‌ها به خوبی دیده می‌شود.

۶. مضمون نزول به زیرزمین

در برخی افسانه‌ها، چند تن از قهرمانان قصه به درون چاه افکنده می‌شوند و به جهان زیرزمین نزول می‌کنند. این جهان شباهت تام به جهان خارج از زیرزمین دارد، ولی قهرمان همیشه در پی راهی برای خروج از آنجاست. سرانجام، قهرمان با کمک به مردمی که در زیرزمین زندگی می‌کنند به جهان بالا (زندگان) برمی‌گردد.

انواع آیین در افسانه‌های جنوب

در جنوب مردم با طبیعت زندگی می‌کنند و با آن یکی می‌شوند. در رخ دادهای مختلف طبیعی مثلاً حالات مختلف ماه، به نجات ماه می‌شتابند و بر دمام‌ها یا تشت‌های مسی می‌کوبند و زمانی که به دریا می‌روند به سرودخوانی می‌پردازند تا دریا و ماهی‌ها را با خود هم‌نوا کنند.

در بوشهر، آیین‌های بسیاری اجرا می‌شوند؛ آیین‌های حرکتی، کارهای تعاونی و گروهی مانند ماهیگیری و برداشت محصول یا آیین‌های آوایی که شامل سرودهای جمعی در کارهای گروهی است، مانند باربرانی که در اسکله به تخلیه و بارگیری کشتی‌ها می‌پردازند یا ماهیگیری که به طور جمعی تور ماهیگیری یا گرگور را بالا می‌کشند. در این بخش، قصه‌هایی از کتاب «افسانه‌های جنوب»، تألیف نگارنده مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۱. آیین دین و پرستش

این مضمون به صورت افسانه‌هایی که شخصیت‌های آنها پیامبر ﷺ، حضرت امام علی (ع) و حضرت خضر (ع) هستند، دیده می‌شود. معروف‌ترین این افسانه‌ها، افسانه

۱. ناهید جهازی (۱۳۸۱) افسانه‌های جنوب (استان بوشهر)، تهران: مدبر.

«آجیل مشکل‌گشا» نام دارد. در این افسانه، پیرمردی نورانی که در طول افسانه مشخص می‌شود، حضرت خضر علیه السلام است به پیرمردی خارکن چند سنگ گران‌قیمت می‌دهد. پیرمرد خارکن از راه فروش سنگ‌ها ثروتمند می‌شود، اما بعد از مدتی خدا را از یاد می‌برد و در نتیجه مصیبتی بر او فرود می‌آید. (به دختر خارکن تهمت دزدی گردنبد دختر شاه زده می‌شود). پیرمرد خارکن به زندان می‌افتد و در آنجا متوجه خطایش می‌شود. آجیل مشکل‌گشا می‌خرد و پخش می‌کند و ذکر مصیبت می‌کند و به این ترتیب مشکلش رفع می‌شود.

۲. آیین کشت و برزگری

در این آیین، افسانه‌هایی که در آن قهرمان به کشاورزی می‌پردازد و مشغول کاشت و

داشت محصول می‌شود به چشم می‌خورد؛ مانند افسانه «پیرمرد کشاورز و خرس». در این افسانه، پیرمرد کشاورز به کشاورزی می‌پردازد و صاحب محصول می‌شود، اما خرس تنبل قصد دارد محصول را تصاحب کند. پیرمرد کشاورز که قدرت زورآزمایی با خرس را ندارد، با یاری روباه و حیل او خرس را در گونی می‌کند و از بین می‌برد.

۳. آیین نزول به زیرزمین

در بسیاری از افسانه‌ها قهرمان به چاه فرستاده می‌شود و در آنجا با فریب شریر ماندگار می‌شود. به قهرمان گفته می‌شود که دو حیوان سیاه و سفید رد می‌شوند؛ اگر او روی حیوان سفید بپرد نجات می‌یابد و به زمین برمی‌گردد، اما اگر روی حیوان سیاه بپرد، به زیرزمین برده می‌شود. به طور معمول، قهرمان اشتباه می‌کند و روی حیوان سیاه می‌پرد؛ در نتیجه به زیرزمین سقوط می‌کند. در آنجا نیز زندگی مانند روی زمین جریان دارد و قهرمان به مردم آن سرزمین یاری می‌رساند و با کمک آنها به زمین بازمی‌گردد.

۴. آیین رازگشایی

در این آیین برخلاف آیین‌های دیگر قهرمان باید رازش را برملا کند تا از مصیبت رها شود. این آیین می‌گوید اگر رازت را حفظ کنی، به تدریج ضعیف می‌شوی. باید اتّفاقی را که بر تو افتاده آشکار کنی تا دیگران از این بلا مطلع شوند. تا زمانی که قهرمان رازداری می‌کند، شریک سالم می‌ماند و قهرمان از مصیبت رها نمی‌شود. معروف‌ترین افسانه‌ای که دارای این آیین است، افسانه «نی سخنگو» است. در این افسانه، خواهر کوچک‌تر که بی‌گناه است به دست خواهر بزرگ‌تر کشته می‌شود و خونش به نی تبدیل می‌شود. خواهر بزرگ‌تر جای خواهر کوچک‌تر را می‌گیرد و صاحب همسر و زندگی خواهر کوچک‌تر می‌شود. بعد از مدتی چوپانی به سراغ نی می‌آید، آن را می‌برد و در آن می‌دمد. نی رازگشایی می‌کند و مصیبتی را که بر او فرود آمده بیان می‌کند. سرانجام نی با سخن گفتن از شرارت خواهر، او را رسوا می‌کند و خود بار دیگر به انسان تبدیل می‌شود.

افسانه دیگری که این آیین در آن دیده می‌شود، افسانه «اعرابی تو پوس گردو» است. در این افسانه، دختری از پدرش «اعرابی تو پوس گردو» می‌خواهد و صاحب آن می‌شود اما جادوگری که اعرابی را به پدر دختر داده در زمان ازدواج دختر او را نزد خانواده‌ای می‌برد. دختر با شب‌زنده‌داری یا به صورت اتّفاقی رازهای درون آن خانواده را برملا و مشکل آن خانواده را برطرف می‌کند. در پایان، دختر به خانواده‌اش برگردانده می‌شود.

در افسانه «دختر نارنجون» نیز دختر نارنجون به رازگشایی می‌پردازد و راز کشته‌شدنش را به دست کنیز سیاه برملا می‌کند. کنیز، مجازات می‌شود و دختر نارنجون به مقام واقعی‌اش (ازدواج با شاهزاده) دست می‌یابد.

۵. آیین رفتن در پوست گاو

در این آیین، قربانی در پوست گاو می‌رود و پوست گاو دوخته می‌شود. به طور معمول قربانی با این عمل می‌میرد. در افسانه جوان، مردی پسر جوانی را اجیر می‌کند و گاوی را می‌کشد. سپس گاو را دباغی می‌کند و به جوان می‌گوید که سرش را در پوست گاو فروبرد تا پوست به تمامی از بدن گاو جدا شود. جوان این کار را می‌کند، اما خود در پوست گاو می‌ماند.

در افسانه «کوه جواهر» هم با این آیین مواجه هستیم.

۶. آیین شب‌زنده‌داری

کار نقل و حکایت یک جزء واجب از آیین شب‌زنده‌داری بود که چهل‌وهشت ساعت ادامه می‌یافت. این آیین در فرهنگ‌های کهن رواج داشت. در جنوب نیز قصه‌گو شب‌ها بعد از فراغت از کار در حیاط خانه می‌نشست و مردم روستا، دور او جمع می‌شدند و قصه‌گو به نقل قصه می‌پرداخت. به طور معمول، قصه‌گویان در زمان قصه‌گویی بیکار نمی‌ماندند و همزمان با قصه‌گویی به کار هم می‌پرداختند. این کار در جنوب بافتن حصیر با پیش نخل (برگ درخت نخل) بود.

جمع‌بندی

برونو بتلهایم در کاربردهای افسون میان قصه و اسطوره تفاوت قائل است. او قصه را اثری که تخیل محض دارد و مربوط به عالم انسانی است می‌شمرد و اسطوره را که باورداشت و وابسته به آیین‌ها و مناسک است، مربوط به عالم خدایان می‌داند. البته قصه، پایانی خوش دارد و جهان‌نگری آن خوش‌بینانه است، اما پراپ آیین‌های ابتدایی و اسطوره‌ها را صورت‌هایی از اندیشه و فکر یا حتی نهادهای اجتماعی می‌داند که متعلق به افسانه‌ها هستند. او معتقد است که اینها می‌توانند قصه پریان را تبیین کنند.

از نظر پراپ، اگر یک مضمون هم در آیین وجود داشته باشد و هم در قصه، صورت این مضمون در آیین، کهن‌تر از صورت آن در قصه است. میرچا الیاده^۱ ادیب و نمادشناس عقیده دارد که اسطوره‌ها و قصه‌ها از آیین‌های تشریفاتی ورود به اجتماع یا گذار از مرحله‌ای به مرحله دیگر سرچشمه گرفته‌اند. «از سوی دیگر، اکثر محققان عقیده دارند که تفاوت میان اسطوره و قصه از جهت صورت و ساختار نیست و هر دو نشان‌دهنده نوعی حکایت یگانه‌اند.» (خدیش، ۱۳۸۷: ۳۲)

بنابراین آیین‌ها در افسانه‌ها وجود دارند و با تحلیل افسانه‌ها، به صورت‌های مختلف آیین در زندگی انسان پی می‌بریم. بنابراین، با تحلیل افسانه‌های جنوب نیز می‌توان به اشکال تازه‌ای از آیین در این سرزمین پی برد.

---

1. Mircea Eliade

منابع

الف) کتاب

۱. بتلهایم، برونو (۱۳۸۴) کاربردهای افسانه و افسون، ترجمه کمال بهروزکیا، تهران: نشر افکار.
۲. براکت، اسکات. گ (۱۳۶۳) تاریخ تئاتر جهان، ج ۱، ترجمه هوشنگ آزادی‌ور، تهران: نشر نقره.
۳. پراب، ولادیمیر (۱۳۷۱) ریشه‌های تاریخی قصه‌های پریان، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: توس.
۴. ستّاری، جلال (۱۳۷۶) چند نکته درباره نمایش‌درمانی (آیین و اسطوره در تئاتر)، تهران: انتشارات توس.
۵. تقیان، لاله (۱۳۷۴) آشنایی با نوسشصد ساله، در پهنه تئاتر، تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۶. جهازی، ناهید (۱۳۸۱) افسانه‌های جنوب (استان بوشهر)، تهران: مدیر.
۷. خدیش، پگاه (۱۳۸۷) ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۸. دلاشوا، م. لوفلر (۱۳۶۶) زبان رمزی قصه‌های پری‌وار، ترجمه جلال ستّاری، تهران: توس.
۹. ناظرزاده کرمانی، فرهاد (۱۳۸۳) درآمدی به نمایشنامه‌شناسی، تهران: انتشارات سمت.
۱۰. میرصادقی، جمال (۱۳۷۶) ادبیات داستانی، چ ۲، تهران: نشر ماهور.

ب) مقاله

۱. بهبهانی، بهرام (۱۳۸۶) «اسطوره، آیین و ارتباط آنها با تئاتر»، روشنان، دفتر ششم.